

Vigh Barbara

Egy többlakos mánás, Széchenyi István gróf vidéki térhasználata 1840 és 1843 között a naplóregisztereinek tükrében

Bevezetés

Tanulmányomban az első vizsgálati eredményeimet teszem közzé abból a megkezdett kutatásból, amely Széchenyi István mindennapi életének feltérképezésére irányul, s amely döntően a gróf naplójának regisztereire épül. Munkám egy élet (életszakasz) térszerkezetéről szól, így a konkrét elemző munka előtt mindenképpen tisztázni szeretném röviden, hogy miért fontos vizsgálati tárgya a történettudománynak (is) a „személyes tér”, és milyen forrásbázisra épül a kutatásom.

„*A tér semmiképp sem üres entitás, amely háttérben álló díszletként szolgál csupán az előtérben zajló események kereteként.*”¹ – írja Gyáni Gábor egy a térbeli fordulatról (*spatial turn*) írott tanulmányában. A leginkább Michel Foucault nevéhez fűződő térfordulat képviselői – köztük maga Gyáni is – úgy vélik, hogy az időbeliséget középpontba állító vizsgálatok mellett figyelmet kellene szentelni a tér kutatásának is, ugyanis a tér alapvetően meghatározza az egyes emberek mindennapi cselekedeteit, mozgását, kapcsolati rendszerét vagy akár identitását (stb.) is.²

Ez a paradigmaváltás több tudományterületen is végbement és természetesen a történelemszerek egy része is reagált rá, amit nemcsak a „térkonferenciák”³ de a sokasodó térvizsgálattal foglalkozó tanulmányok is bizonyítanak. A Korall 2011/45. számában például már jó pár a „Városi terek – városi térhasználat” témájában íródott tanulmányt gyűjtött „csokorba” a folyóirat szerkesztősége, bemutatva az érdeklődő olvasóknak azt, hogy jelenleg a városi tér mint kutatási probléma került a nézőpontváltás középpontjába.⁴

A történelemszerek a városi térhasználatot több szempont alapján igyekeznek feltérképezni. A középkori Párizsra vonatkozóan a kutatók többek között bírósági iratanyagokban megjelenő tanúk elbeszéléseiből a város kivégzőhelyeit, az oda vezető útvonalakat s általában azt vizsgálták, hogy egy-egy területen kinek volt pallosjoga, ezáltal rekonstruálva az egyes uradalmak területeit; ugyanakkor egy másik nézőpontból közelítve a textiliparbeli szakmai kapcsolatok szintén a vizsgálat tárgyát képezték.⁵ Karsten Igel tanulmányában ugyancsak a társadalmi csoportok városon belüli elhelyezkedését elemezte, bár kutatásában már az egyén szintjéig is eljutott.⁶ A legtöbb ilyen jellegű tanulmány a felhasználható források szűkössége miatt azonban sokszor csak az egyes személyek lakhelyének behatárolásáig tud eljutni, mindennapi mozgásuknak letérképezéséhez az ilyen típusú bázisokban már

¹ Gyáni 2007.

² Vö. Gyáni 2007. A szerző a térbeli fordulatról bővebben: Gyáni 1999.

³ A Leedsi Egyetem Középkortudományi Konferenciáján 2011-ben a városi tér története mint kutatási szekció is szerepelt a programban, amiről Nagy Balázs a Korall „hasábjain” is tudósított (Nagy 2011.).

⁴ Korall, 12. (2011) 45. sz.

⁵ Bove–Bourlet–Le Maresquier 2011.

⁶ Igel 2011.

nincs elegendő adat.⁷ Ezt bizonyítja Majorossy Juditnak a középkori Pozsony társadalmi térhasználatának rekonstrukciója kapcsán készült két esettanulmánya,⁸ de Szilágyi Zsolt-nak a Horthy-korszak kecskeméti multipozicionális elitjének pár tagjáról készített írása is.⁹

A személyes térhasználat vizsgálatához a fent említett okoknál fogva tehát más típusú, leginkább autobiografikus források alkalmazása szükséges. Gyáni Gábor szerint azonban egy ilyen kutatáshoz a kései visszaemlékezések vizsgálata nem elégséges, így ő olyan forrástípust keresett, amely a korabeli világot a maga hétköznapiságában meséli el.¹⁰ Ez lenne a napló, amely nem a nyilvánosság elé szánt írás, éppen ezért teljesen hétköznapi, sokszor „banális” témákat tartalmaz amellet, hogy íróik legtöbb esetben az egyedi eseményekre is reflektálnak bennük.¹¹ A naplók társadalomtörténeti kutatásának egyik meghatározó képviselője az angol Alan Macfarlane volt,¹² a hazai tudományos életben a hasonló vizsgálatok elméleti összefüggését a már többször idézett Gyáni Gábor jelölte meg, amikor azt vizsgálta mennyiben és hogyan lehet a napló társadalomtörténeti forrás.¹³ Szerinte az ilyen típusú források nemcsak az életmód vizsgálatára alkalmasak, a Gyáni által képviselt történeti antropológia tehát már további utakat keresve a naplóírók tér-idő beosztására, emberfogalmára stb. keresi a választ.¹⁴ Ebbe a trendbe illeszkedik azon tanulmánya is, amelyben a dualizmuskori Budapestet veszi vizsgálat alá, arra a kérdésre reflektálva egy korabeli pár (a Csorba házaspár) beszámolója alapján, hogy hogyan alakult ki a fővárosi polgári identitás.¹⁵ Néhány naplóra vonatkozóan hasonló jellegű térhasználati vizsgálat már történt,¹⁶ a lehetőségek azonban még számos tekintetben „kiaknázatlanok”. Gróf Széchenyi István naplója például annak ellenére, hogy a reformkor talán legtöbbet idézett forrása, önálló társadalomtörténeti kutatások alapja mégis csak a legújabb időkben lett,¹⁷ térhasználat szempontjából pedig még kevésbé „méltatott”. Jelen tanulmányomban így arra teszek kísérletet, hogy a „legnagyobb magyar” egy hároméves diétaközi (1840 május és 1843 május közé eső) időszakának országos helyszínváltozásait nyomon követve vizsgáljam, hogyan alakul egy Széchenyihez hasonló többlaki mágnás mindennapos térhasználat, illetve, hogy mennyire befolyásolja mindennapi életét a tér, különös tekintettel a társas kapcsolataira és életritmusára.

Széchenyi naplója mint „térhasználati” forrás

Széchenyi naplóját 1814-ben kezdte írni, és 1819. június 6-ai bejegyzése után a napló-jegyzetei már folyamatos rendben követik egymást, naponta, ritkábban egynéhány naponta, egészen 1848 szeptemberében bekövetkező lelki összeomlásáig. A dóblingi intézet

⁷ Forrásként használják a szerzők többek között az adóösszeírásokat, telekkönyveket, birtokíveket, választói névjegyzékeket, végrendeleteket stb.

⁸ Majorossy 2011.

⁹ Szilágyi 2012.

¹⁰ Gyáni 1996.

¹¹ Gyáni 1997. 26.

¹² Macfarlane 1977.

¹³ Gyáni 1997.

¹⁴ Uo. 28.

¹⁵ Gyáni 1996.

¹⁶ Ld. Lawton–Pooley 1999.; Kalla 2004.; Eőry 2008.

¹⁷ Ld. Velkey 2009a.; Velkey 2013.; Velkey 2009b.

lakójaként Széchenyi csak 1859 októberében kezdte újra naplóját, itt írta utolsó bejegyzését is 1860. április 1-jén.¹⁸ Naplójegyzeteit németül kezdte írni, és haláláig főként németül is vezette diáriumát – bár meglehetősen rossz helyesírással¹⁹ – azonban gyakran illesztett mondataiba francia, angol, latin és olasz, olykor pedig magyar szavakat is. A naplóvezetéssel Széchenyi célja nem a közvéleményformálás és nemzetnevelés, hanem saját személyének alakítása volt. A naplóírás tehát Széchenyi számára a lelki egyensúly fenntartásának eszköze volt,²⁰ egyfajta tükör, „*amelyben megnézi magát, az a hely, ahol meggyónja szíve legrejtettebb gondolatait, bűneit is.*”²¹

A gróf halála után az iratok korábbi titkárához, Tasner Antalhoz kerültek, aki első lépésként, bár ágyban fekve, de eltávolított a szövegből minden kényesnek tartott részt.²² Tasner Antal a hozzá került iratokat azonban publikálni már nem tudta, mivel 1861 augusztusában meghalt. A teljes hagyaték a kiadási joggal együtt így fián keresztül 1877-ben az MTA tulajdonába került.²³ A szöveg (vagy annak egyes részei) azóta több kiadásban is megjelent eredeti nyelven,²⁴ de néhány magyar válogatás is készült már belőle.²⁵

Kutatásomhoz, amelynek során eddig Széchenyi életének 1840. május és 1843. május közé eső hároméves periódusának hétköznapjait vizsgáltam,²⁶ az eredeti szöveget híven követő német nyelvű Viszota-féle naplóból készített kritikai kiadványt vettem alapul (természetesen a fordításokat, ha elkészültek, átvettem az Oltványi Ambrus által szerkesztett későbbi válogatás-kiadványból). Az anyaggyűjtést a naplóból készített CD-kiadvány nyomán indítottam el,²⁷ az idézett naplójegyzetek esetében azonban a SZIN (Széchenyi István napló) V. kötetét követtem, hogy megkönnyítsem olvasóim számára a vizsgálatomba beépített naplószövegek visszakeresését.²⁸

---

¹⁸ Viszota 1925. IX.

¹⁹ Gergely 2006. 10.

²⁰ Uo. 19. és 22.

²¹ Viszota 1925. XIII.

²² Bizonyos oldalakat kivágatott és elégetett, további törlésre ítélt helyeket előbb haránthúzásokkal olvashatatlanná tett, majd tussal bevonatott. A Tasner-féle cenzúra tárgyaira következtetni mégis lehet, ugyanis az 1848-as, illetve a döblingi naplókönyvek az osztrák rendőrség kezébe kerültek. Ezen köteteket a császári levéltárban helyezték el, és csonkítás nélkül 1918-ban kerültek nyilvánosságra. A cenzúra áldozatául estek tehát mindazok a kitételek, amelyek Tasner felfogása szerint kedvezőtlen fényt vethettek volna akár magára Széchenyire és családtagjaira, akár még életben levő, a magyar és osztrák arisztokrácia befolyásos képviselői közé tartozó ismerőseire. Különösen sokat törölt a Széchenyi szerelmeire vonatkozó passzusokból. Viszota 1925. XV–XVII.; Oltványi 2002. 1234.; Gergely 2006. 16.

²³ Széchenyi iratait 1945 óta a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának páncélszekrényében őrzik.

²⁴ Ld. Zichy 1884.; Károlyi 1921–1922.; SZIN I–VI. 1925–1939.

²⁵ Ferdinandy 1942.; Bóka 1943.; Oltványi 2002. (Az Oltványi által szerkesztett válogatás először 1978-ban jelent meg, majd változatlanul 1982-ben. A legújabb 2002-es változat, amelyet kutatásom során végig használtam, az előző két kiadáshoz képest változatlan.)

²⁶ Záródolgozatomban kísérletet tettem Széchenyi napirendjének rekonstruálására életének két kiemelt helyszínéhez, Nagycenkhez és Pesthez kötötten.

²⁷ Széchenyi-CD 2001.

²⁸ A vizsgált bejegyzéseket Széchenyi nem egy kötetbe jegyezte, hiszen 1841. május 31-én új naplókönyvet nyitott bejegyzéseinek, Viszota Gyula azonban nagyobb részeket vett egybe kiadása elkészítésekor, ezért a forráskiadványban az általam vizsgált teljes anyag a SZIN V. kötetében található.

A diárium adatgazdagsága miatt mostani vizsgálatom is a fent már említett időmetszetre fog koncentrálni, remélve, hogy a két diéta közötti időszakra fókuszálva, az országos politikától elszakadva szemléletesebben tudom majd érzékelteni Széchenyi mindennapos térhasználatát.

Ezen időszakban a gróf 1053 alkalommal írt valamilyen formában bejegyzést, ami a naplótulajdonos 1085 napjáról nyújt valamilyen információt számunkra.²⁹ Az ebben az időszakban már igen szaggatottá váló regisztereket, amelyekben Széchenyi olykor csak szavakat, neveket vagy befejezetlen mondatokat jegyzett le, Excel adatbázisba vettem fel. Kifejezetten ügyeltem arra, hogy adattáramban a hétköznapi jelleg domináljon, így a politikai adatokat figyelmen kívül hagyva regisztráltam többek között a naplóban megjelenő helyszínváltozásokat is. A diárium ilyen tekintetben kiváló forrásnak bizonyult. Széchenyi ugyanis már egészen az 1820-as évek végétől egyfajta sajátos „ingázó életet élt” életének kiemelt helyszínei, vagyis állandó lakhelye, Pest, birtokainak központja, Nagycenk, a császári központ Bécs és az országyűlések helyszíne, Pozsony között. Ezen települések azonban a gróf számára elsődleges funkcióik mellett egyfajta „bázis” szerepkört is betöltöttek, hiszen a kiemelt helységekből kiindulva és oda visszatérve hosszabb-rövidebb ideig tartó utazásokat is tett. Mivel életében ilyen meghatározó szerepet játszott az utazás, naplójában mindig hagyott valamilyen nyomot róluk, éppen ezért helyváltoztatásai jól nyomon követhetők a naplóból. Az elemzett 1053 bejegyzésben összesen 94 települést nevez meg a gróf tartózkodási helyként. Természetesen az életének több helyszíne lehetett, de ebben a vizsgálatban csak azokkal kívánok foglalkozni, amelyeknek napló-lenyomata maradt, vagyis az olyan helységeket, amelyeket a grófnak az utazásai, mozgásai során érintenie kellett, de nem írt róluk, azokat e keretben nem fogom vizsgálni.

A naplóban említett települések közül a legtöbb időt a gróf, ahogyan az 1820 és 1848 közötti időszak zömében, úgy az általam vizsgált időszakban is Pesten töltötte. Széchenyi pesti időzése során (korábban) eleinte szállodákban lakott, majd később a Brudern-házban bérelt lakást. 1827-ben a gróf a Diana-fürdő épületébe, az akkori Pest egyik „legfeltűnőbb” palotájába költözött át, ahol az általa alapított Kaszinó szomszédságában élhetett.³⁰ Innentől már pesti lakosnak számított. Mint családos ember, a rakpiacon álló Ullmann-ház³¹ második emeletén lévő 5 szobás lakásba költözött át, ahonnan állandóan szemmel tarthatta a Lánchíd építését anélkül, hogy a zaj túlságosan zavarta volna.³²

Pest – mint tartózkodási hely – 722 bejegyzéshez köthető. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a „Pesth” szó mind a 722 feljegyzésben megjelenik, településnevek ugyanis csak azokban a naplóbejegyzésekben szerepelnek, amelyek az elutazás, megérkezés aktuálisához kötődnek. A pesti időszakok pontos behatárolását természetesen azonban az is segíti, hogy a napló telis-tele van a speciálisan oda kötődő eseményekkel, illetve cselekményekkel. Mindezek alapján elmondható tehát, hogy a gróf leginkább az őszi hónapok

²⁹ A két szám közötti különbség abból ered, hogy bár Széchenyi közel minden nap készített kivonatot az adott napjáról, néha több napot összevonva készített el egy bejegyzést. Olyan napok is vannak, amelyekről a napló egyáltalán nem nyújt információt számunkra, de ezeknek száma elenyésző, összesen 10-re tehető.

³⁰ Fónagy 2010. 1442.

³¹ Az épület ma már nem áll, helyén (Széchenyi tér 7-8.) a Roosevelti Irodaház található. Korábbi lakhelye, a Diana Fürdő (ma a Belügyminisztérium épülete) szintén a rakpiacon, alig pár száz méterre állt a későbbi lakástól. A Brudern-ház a későbbi lakóhelyekhez képest valamivel messzebb, kb. 1 km-re feküdt, a mai Párizsi Udvar helyén (Haris köz 5.). A Kaszinó szintén a rakpiacon kapott helyet a Kereskedelmi Testület székházában, a Lloyd-palotában. Uo.

³² Oplatka 2005. 365.

közepétől a tavaszi hónapok közepéig tartózkodott itt. Ekkor mindhárom vizsgált évben egyhuzamban töltött itt több hónapot, de rövidebb ideig júniusban, illetve szeptemberben is tartózkodott még Pest-Budán (1–3 hétig terjedő időszakokban). 1842 kivételnek tekinthető a gróf életében, ugyanis ekkor a hídépítés munkálatai miatt az augusztus egy részét is a városban töltötte.

Érkezés időpontja	Elutazás időpontja
1. 1840. június 3.	1840. június 23.
2. 1840. szeptember 2.	1840. szeptember 26.
3. 1840. október 19.	1841. május 13.
4. 1841. május 29.	1841. június 14.
5. 1841. június 28.	1841. július 4.
6. 1841. szeptember 12.	1841. szeptember 24.
7. 1841. november 1.	1842. április 29.
8. 1842. május 6.	1842. május 27.
9. 1842. május 30.	1842. július 2.
10. 1842. augusztus 10.	1842. szeptember 1.
11. 1842. szeptember 11.	1842. szeptember 22.
12. 1842. október 9.	1843. március 22.
13. 1843. április 15.	..

1. táblázat. Széchenyi 3 éves periódusának Pesthez köthető időszakai (saját szerkesztés).

Bár „a gróf pesti élete nem a »fővárosban« telelő, vagy (kicsit szűkebben) a báli szezonot ott töltő mágnástársadalom szokásos metódusa szerint alakul”,³³ pesti tartózkodása bizonyos szempontból mégis köthető a báli szezonhoz, hiszen például, amikor 1840. október 19. és 1841. május 13. között végig Pesten tartózkodott, mintegy 40 estélyen és bálon vett részt.³⁴ Bár a következő két évben az estélyeken való megjelenés száma lecsökken, 1841. november 1. és 1842. április 29. között, amikor ismét huzamosabb ideig tartózkodott a gróf Pesten, mégis 15, 1842. október 9. és 1843. március 22. között pedig 6 estélyen vett részt, pedig ez egy különösen beteges időszak volt a Széchenyi család életében. Az 1842. december és 1843. február közötti időszakban ugyanis Széchenyi epebántalmai miatt annyira beteg volt, hogy hosszú időre az ágyát és a lakását sem hagyhatta el.³⁵ Az 1841–42 közötti télen pedig a gróf felesége, Seilern Crescence betegedett meg, amire a napló 1841. december 19-i, illetve 1842. február 25-i bejegyzése is utal: „Crescence megkezdte a kúrát”,³⁶ „Crescence...

³³ Velkey 2009a. 115.

³⁴ Ezek közül 8-at Széchenyi házában tartottak, de a gróf még Orczy Rézinél (Orczy Lőrincné, született Batthyány Teréz grófnő) is megjelent 4, valamint báró Lederer Ignácnál, Batthyány Lisinél (gróf Batthyány Imréné, született Majláth Erzsébet grófnő), Károlyi Caroline-nál (gróf Károlyi Györgyné, született: Zichy Karolina grófnő) és Orczy Lisinél (báró Orczy Györgyné, született: Berényi Erzsébet grófnő) is 2–2 estélyen. Az estélyekkel kapcsolatban megjelenő más személyeknél 1–1 esetben vett részt Széchenyi a rendezvényeken.

³⁵ Gazda 1991. 87.

³⁶ SZIN V. 529.

*nagyon csüggedt. Érzzi, kezdi érezni, hogy balandó. – Ó, én mióta agonizálok már?*³⁷ A gróf ekkor, vagyis 1841 decemberében egyáltalán nem is vett részt estélyen, de márciusban már megjelent egy „soirée”-n Kendeffynél.³⁸ Az estélyeken tehát Széchenyi felesége nélkül, vagy még inkább egyedül, feltehetően nem szívesen jelent meg, így a vizsgált időszakban (1841–42) már olyan bejegyzések is megjelennek a naplóban, amelyben a grófot egy-egy estélyre nem a felesége, hanem két nevelt lánya, Caroline és Marie kísérte el.³⁹ Látszik tehát, hogy mivel Széchenyi hosszabb pesti tartózkodásai éppen a báli szezon idejére estek, számos estélyen megjelent az itt töltött estéken. A „soirée”-kon vagy „Ball”-okon való részvétel azonban nem a fő motivációja volt a gróf pesti időzésének, annak ellenére, hogy az itt eltöltött napjaiban nagyon fontos szerepet játszott a társasági élet. Széchenyinek ekkor ugyanis már olyan szerteágazó volt a tevékenységi köre, hogy *„egyre több aktuális teendő vagy egyleti, politikai ügy, vállalkozás hozta vissza ide vagy marasztalta tovább itt. Jellemző módon a szezonon kívüli hosszabb pesti időszakaihoz mindig kötődött egy-egy akadémiai, hengeralmi, gyáralakító stb. nagygyűlés, vagy éppen egy fontosabb Pest vármegyei alkalom.”*⁴⁰

A tartózkodási hely tekintetében a második helyet Cenk foglalta el a gróf életében. Itteni tartózkodása leginkább a cenki kastélyhoz köthető, amelyhez az 1830-as években új szárnyat építettek, az örökölt birtokközpont ugyanis Széchenyi számára nem volt elég komfortos. Az új lakrészben, ahol a Széchenyi család itt lakása alatt időzött, több lakosztály és egy „vízrejték” vagyis vízöblítéses illemhely is helyet kapott, ennek ellenére a gróf igényeit a kastély továbbra sem tudta kielégíteni.⁴¹

Nagycenk települése 212 bejegyzéshez köthető ebben az időszakban. Széchenyi birtokainak központjában leginkább májusban, a nyári hónapok közepétől az ősz elejéig terjedő időszakban és októberben időzött. Az itt töltött idő intervalluma azonban igen változó, 1840. június 24. és szeptember 1. között például közel 2 és fél hónapot töltött Cenken, illetve környékén egyhuzamban, míg 1841 nyarán csak valamivel több, mint egy hónapot tartózkodott kastélyában, illetve a környező vidéken, de nem folyamatosan. Ebben az időszakban ugyanis többször tett hosszabb látogatást Bécsben is. 1842. július 3. és augusztus 9. között Széchenyi szintén valamivel több, mint egy hónapot töltött Cenken és környékén egyhuzamban, amit a már említett hídmunkálati előrehaladás szakított meg.

Érkezés időpontja	Elutazás időpontja
1. 1840. május 23.	1840. június 2.
2. 1840. június 24.	1840. szeptember 1.
3. 1840. október 3.	1840. október 18.
4. 1841. május 14.	1841. május 23.
5. 1841. május 27.	1841. május 28.
6. 1841. július 4.	1841. július 7.
7. 1841. július 13.	1841. augusztus 4.

³⁷ Uo. 558.

³⁸ Özvegy báró Kendeffy Ádámné, született Bethlen Borbála (Viszota jegyzete).

³⁹ Erre példa a naplóban az 1842. február 11-i: *„[...] Estély Meskónál – én a leányokkal. [...]”* (SZIN V. 553.), vagy az 1842. január 24-i feljegyzés: *„[...] A két lánnyal megyek bálba a Vigadó kistermébe [...]”* (Uo. 543.).

⁴⁰ Velkey 2009a. 115.

⁴¹ Fónagy 2016. 2.

Érkezés időpontja	Elutazás időpontja
8. 1841. augusztus 11.	1841. augusztus 17.
9. 1841. augusztus 23.	1841. augusztus 26.
10. 1841. szeptember 8.	1841. szeptember 10.
11. 1841. szeptember 28.	1841. október 31.
12. 1842. július 3.	1842. augusztus 9.
13. 1842. szeptember 2.	1842. szeptember 10.
14. 1842. október 2.	1842. október 7.

2. táblázat. Széchenyi 3 éves periódusának Nagycenkhez köthető időszakai (saját szerkesztés).

Tartózkodási hely tekintetében a harmadik Bécs, amely település Széchenyi 91 bejegyzéséhez köthető. Az összmonarchia fővárosában a gróf leginkább májusban, valamint szeptember és október között töltötte idejét. Ez alól kivétel 1841, amikor nyár során is több alkalommal utazott ide, általában egy hetes időszakokat eltöltve itt; illetve 1843 tavasza, amikor a március és április közötti időszakban 22 éjszakát töltött Bécsben egyhuzamban, s ekkor (is) a Schwan nevű fogadóban szállt meg.⁴² Az ilyen hosszú bécsi időzés ebben az időszakban merőben szokatlan, hiszen a gróf Bécsben töltött idejére leginkább az egyhetes, vagy annál is rövidebb, sok esetben csak félnapos periódusok jellemzőek.

Érkezés időpontja	Elutazás időpontja
1. 1840. május 3.	1840. május 5.
2. 1840. május 13.	1840. május 20.
3. 1840. szeptember 27.	1840. október 3.
4. 1841. május 23.	1841. május 27.
5. 1841. július 7.	1841. július 13.
6. 1841. július 29.	1841. július 30.
7. 1841. augusztus 4.	1841. augusztus 11.
8. 1841. augusztus 17.	1841. augusztus 23.
9. 1841. augusztus 26.	1841. szeptember 8.
10. 1841. szeptember 10.	1841. szeptember 11.
11. 1841. szeptember 24.	1841. szeptember 25.
12. 1842. május 28.	1842. május 29.
13. 1842. szeptember 26.	1842. október 2.
14. 1843. március 23.	1843. április 14.

3. táblázat. Széchenyi 3 éves periódusának Bécshez köthető időszakai (saját szerkesztés).

⁴² Széchenyi István grófnak nem volt Bécsben lakása, így ott tartózkodása során a vizsgált időszakban mindig a Schwan nevű fogadóban szállt meg.

Bécsbe Széchenyi leginkább azért érkezett, hogy ide kapcsolódó ügyeit elintézhesse, tehát például részt vehessen egy a Römisches Kaiser-be, vagy a Haditanács Épületébe szervezett hídkonferencián, vagy a Dunagőzhajózási Társaság közgyűlésén, továbbá, hogy olyan emberekkel találkozhasson, akikkel leginkább csak itt tarthatta a kapcsolatot, mint például Ferdinánd császár, Metternich kancellár, Sina György, Wodianer Samu, vagy nevelt gyermekei, Imre és Rudolf, hiszen ők Hocke fiúnevelőintézetében voltak elhelyezve, míg nevelt lánya, Zichy Iona szintén egy itteni kolostorban nevelkedett. Kötelezettségei teljesítése mellett a grófnak azonban szórakozásra is jutott ideje Bécsben. Több alkalommal meglátogatta itt tartózkodása során a bécsi Kaszinót, a lóversenypályát, ahol rendszeresen futtatott is lovaival,⁴³ vagy az Udvari színházat. Az ebédeket pedig általában valamelyik ismerőse lakásában költötte el.

Végül ezen 3 éves időszakban a napló nem túl sok, mindössze 34 bejegyzéséhez köthetik Pozsony mint tartózkodási hely. A legtöbb időt Széchenyi 1840 májusában töltötte itt, hiszen ekkor még számos teendője volt az országgyűlés körül. 1840. május 1-je és május 13-a között a gróf még élénk társasági életet élt, részt vett üléseken, megjelent a Kaszinóban. Az 1840 májusát követő időszakban azonban Pozsony már csak mint az átutazások helyszíne, jelenik meg a naplóban. Ilyen esetekben Széchenyi 1, maximum 2 éjszakát töltött el a városban.

Érkezés időpontja	Elutazás időpontja
..	1840. május 3.
1. 1840. május 5.	1840. május 13.
2. 1840. május 20.	1840. május 23.
3. 1840. szeptember 28.	1840. szeptember 29.
4. 1841. szeptember 11.	1841. szeptember 12.
5. 1841. szeptember 25.	1841. szeptember 27.
6. 1842. május 29.	1842. május 30.
7. 1842. szeptember 23.	1842. szeptember 26.
8. 1842. október 8.	1842. október 9.
9. 1843. március 23.	1843. március 23.
10. 1843. április 14.	1843. április 15.

4. táblázat. Széchenyi 3 éves periódusának Pozsonyhoz köthető időszakai (saját szerkesztés).⁴⁴

⁴³ Viszota 1937. IV.

⁴⁴ A táblázatokból a kisebb településeket kihagytam, hiszen az a tanulmány kereteihez képest egy igen nagy adatbázist eredményezett volna. Az egyes kisebb helyszíneken való időzést mindig ahhoz a „bázishoz” számítottam, ahonnan odautazott. A táblázatok így egy kivételtől eltekintve a teljes 3 évet lefedik, azokból az utazások kiindulópontjai és célállomásai is jól láthatóvá válnak. A táblázatok Széchenyi al-dunai utazásait, amiken 1841. június 14. és június 27., valamint 1842. április 29. és május 6. között vett részt, nem tartalmazzák. Ezen utazásokat e tanulmány kereteiben vizsgálni nem fogom, hiszen ezek más vizsgálati szempontokat igényelnének.

Széchenyi 3 éves helyváltozásainak nyomon követése alapján szépen kirajzolódik egy megszokott éves ritmus, amely jellemezte az életét. Idejének nagy részét tehát Pesten töltötte, amit a nyarakon néhány hetes cenki (Cenk környéki) időzés szakított meg, de a bécsi és al-dunai utazások is a tavasz és ősz közé eső időszakban voltak jellemzőek. Pozsony „funkciója” kettős ebben az időszakban. Ez egy általános képlet, ami Széchenyi tevékenységei nyomán változhat, és természetszerűleg változik is.

A vidéki térhasználat

Mind a négy fent bemutatott település Széchenyi élményeinek a legközvetlenebb szintjéhez kötődik, hiszen bizonyos időszakokban mindegyik települést életvitelszerűen lakóhelyként vette igénybe, tehát az ott kínálkozó lehetőségeket teljesen kihasznál(hat)ta. Ebben a vizsgált periódusban azonban már megfigyelhető némi változás az alapvető helyszínekhez kötődő „térhasználatában”. A pozsonyi teret például csak a diéta utolsó szakaszában használta hétköznapi jelleggel. 1840 májusa után a település funkciója megváltozott a gróf számára. A hasznos tér nagysága a városon belül lecsökkent, és leginkább már csak alvásra és átutazásra vette igénybe a pozsonyi teret. Bécsben a hétköznapias térhasználat néhány eleme kimutatható például abban, ahogy a gróf betagozódik a társasági életbe, az ebédekbe, de a hároméves periódusban mégsem tölt itt elég időt egyhuzamban (kivéve az 1843. március 23. és április 14. közötti időszakban⁴⁵) ahhoz, hogy a hely kínálta lehetőségeket teljesen kihasználja. Ráadásul Bécs „funkciója” is fokozatosan megváltozott a gróf számára,⁴⁶ így a császárvárosban való időzés legtöbb esetben valamilyen kötelezettséghez is kötötte őt. Ilyen esetekben valószínűleg előre megtervezett volt az időbeosztása, így pedig térhasználata sem lehetett megszokott, rutinszerű. Széchenyi mindennapjainak szinterei, ahol hétköznapi jelleggel használta a tér kínálta lehetőségeket, ebben az időszakban tehát Cenkhez, illetve Pesthez köthetően jelennek meg, hiszen amellet, hogy ezen településeken saját otthonnal rendelkezett, munkája és társas kapcsolatai is leginkább ezen helyszínekhez kötötték őt a vizsgált három évben.

„Bázis-utak”

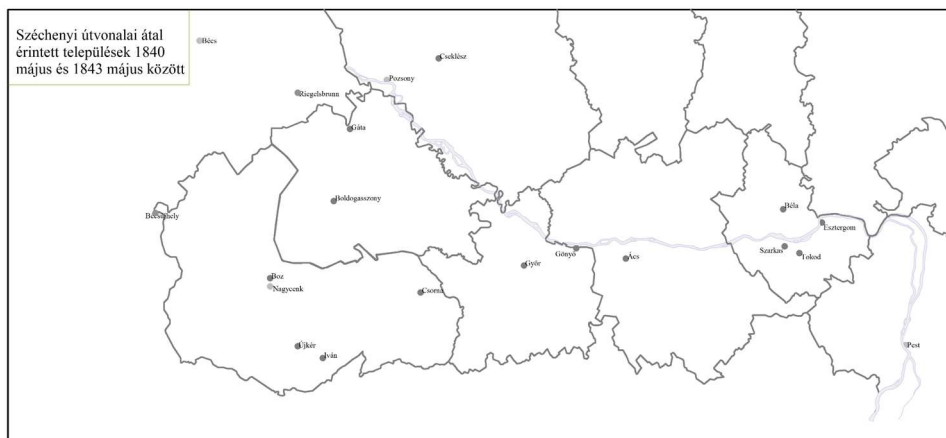
Széchenyi életében maga az utazás is meghatározó szerepet kapott, ezek tehát éppúgy hozzátartoztak mindennapjaihoz, mint a különböző városi vagy vidéki tevékenységek. A „bázisok” közötti utazások kapcsán a gróf térhasználatát leginkább a rutinszerű fogalommal lehetne leírni, ugyanis az utak nagyszámú előfordulása miatt Széchenyinek már voltak jól bejáratos, rutinszerűen használt útvonalai (1. térkép).⁴⁷

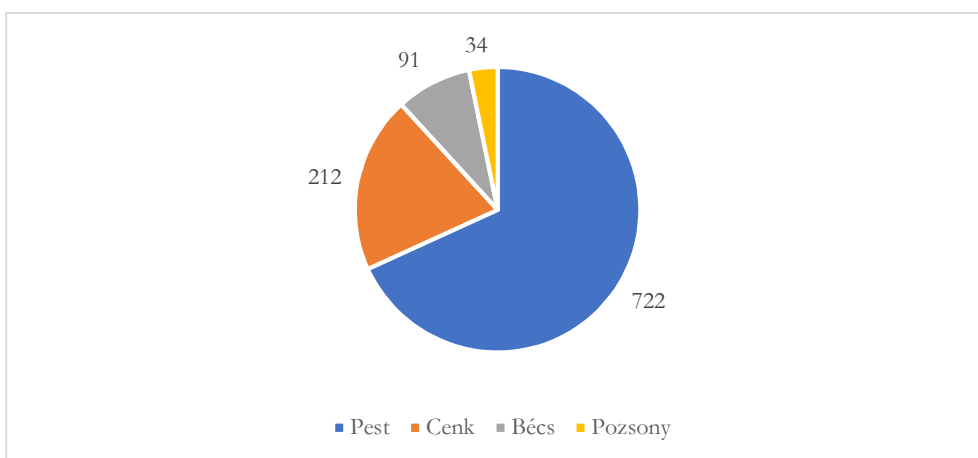
⁴⁵ Hosszabb bécsi tartózkodásai is általában valamilyen politikai üggyhöz kötődtek. Velkey 2011. 29.

⁴⁶ Uo. 30.

⁴⁷ A fogalomhasználatot vö. Novák 2011.

1. térkép. (saját szerkesztés)

1. ábra. A bázisokhoz köthető napok száma 1840 és 1843 között (saját szerkesztés).

Pozsonyt mint átutazási helyet Széchenyi leginkább akkor választotta, amikor Pestről közvetlenül, hajóval kívánt Bécsbe eljutni, vagy fordítva. A vizsgált időszak elején, amikor Széchenyi még hosszabb ideig tartózkodott Pozsonyban, olyan eset is előfordult, hogy a gróf Bécsből csak Pozsonyig utazott az alsó-ausztriai Riegelsbrunnon keresztül.⁴⁸ Ez az út gőzhajóval mindössze 2-3 órát vett igénybe. Ezzel szemben a Pest–Pozsony távolságot 20 óra alatt tette meg – például 1842. szeptember 23-án.⁴⁹ A Pest és Bécs közötti időtávolságról azonban csak egy adat található a napló ezen szakaszában. Az 1843. március 22-ről szóló bejegyzésben ugyanis Széchenyi leírta, hogy reggel 7 órakor indult el a Stadt

⁴⁸ Például 1842. május 29-én: „4 órakor a Mária Annán el. Esterházy Pepi és felesége – 3 óra alatt Pozsonyban” (SZIN V. 600.; megjegyzés: gróf Eszterházy József és felesége sz. Bézobrazoff Ilona – Viszota jegyzete). 1843. április 14-én pedig azt jegyezte fel Széchenyi, hogy: „A Wien'-el 2 óra 26 perc alatt Pozsonyban” (Uo. 705.). A legtöbb esetben azonban az út megtételének pontos idejét nem, csak a közlekedési eszközt említette meg, illetve azt, hogy mikor érkezett meg, vagy indult el Pozsony felé, ahogyan azt tette 1840. május 5-i bejegyzésében is: „Kinézek az Árpádról, – amin Pozsonyba utazom. – Az öreg Júsika [Károlyi Györggyel stb. stb.] stb. 7 órakor érkezünk meg Pozsonyba.” (Uo. 382.; megjegyzés: B. Júsika János erdélyi fő kormánybiztos elnök – Viszota jegyzete).

⁴⁹ SZIN V. 630–631.

Wien-Pozsony felé, éjszakára azonban a gépeket leállították, így végül másnap reggel fél 9-kor érhetek úti céljukhoz az utasok, köztük a gróffal, aki később még továbbutazott és végül délután 5 órakor érkezett meg Bécsbe, mintegy 34 óra alatt.⁵⁰ Ritkán, de olyan eset is előfordult, hogy a gróf nem Pesten szállt fel gőzhajóra. Ezt Széchenyi könnyen megtehetette, hiszen a Dunagőzhajózási Társaságnak a Bécs–Zimony szakaszon több megállója is volt, 1845-ben például a Társaság már 32 kikötővel és hajóállomással rendelkezett csak a magyar szakaszon.⁵¹ Ilyen alkalmakkor a gróf Tokod, Szarkas vagy Béla irányából valószínűleg kocsival, esetleg lóval közelítette meg Esztergomot, és onnan hajóval utazott tovább Bécs felé. A Pest–Bécs távolság megtétele azonban, ahogyan a fent idézett naplójegyzetekből is látszik, mindenképpen hosszabb időt vett igénybe a gróf életéből, az út ugyanis a Dunán felfelé haladva több időt vett igénybe, (a teljes szakaszon Zimontól számítva) mintegy 48 órát, míg folyásirányban „mindössze” 14 órát.⁵²

Olyan eset is előfordult, hogy a gróf Pozsonyból nem Bécs vagy Pest irányába utazott, hanem Cenkre. Széchenyi ezt az utat több településen keresztül, úgymint Cseklész, Boldogasszony, Iván vagy Újkér tette meg kocsival. Egy alkalommal pedig olyan eset is előfordult, hogy Széchenyi Cenkről Sopron és Gáta irányából közelítette meg Pozsonyt, ahol felszállt hajóra, és onnan továbbutazott Pest irányába. Ez egészen szokatlan, hiszen, ha Széchenyi Cenkről szeretett volna eljutni Pestre, vagy fordítva, akkor legtöbbször Gönyűben szállt hajóra. A gróf által választott útvonalat tehát feltehetően az befolyásolta, hogy éppen mely településen voltak még elintézendő ügyei. A Pest és Gönyű közötti út idejére vonatkozóan mindenesetre különböző adatokat találunk. 1840. június 3-án 6 órát, 1840. június 23-án 5 órát, 1840. szeptember 2-án azonban 10 órát vett igénybe.⁵³ Gönyűből Cenk felé már kocsival vagy lóval utazott tovább a gróf, többször több állomáson keresztül: mint Boz, Mosony, Egyed, Győr, Csorna vagy Ács.

Ha Cenkről Bécsbe szeretett volna eljutni, Széchenyi legtöbbször szintén kocsival utazott. Ezt a távolságot 1841. július 7-én 5 és fél óra, míg 1842. október 2-án 9 óra alatt tette meg.⁵⁴ Olyan is előfordult azonban több alkalommal, hogy a gróf kocsival csak Bécs-újhelyig haladt, utána vonatra szállt, és úgy utazott tovább Bécs irányába.

A gróf utazáshoz kötődő időfelfogása (az utazás dokumentálása) azért lehetett ilyen pontos, mivel a reformkorban a fiatal arisztokraták egy része, köztük Széchenyi is, újfajta viselkedésmódot kezdett követni, ami megnyilvánult életstílusukban és a politikai szerepvállalásukban egyaránt. Ezzel összefüggésben pedig új szokásokat is felvettek, így életükben – főként angol mintára – egyre nagyobb szerepet kapott a sport, és ehhez kapcsolódva a verseny. Priszlinger Zoltán például Wesselényi Miklós báró versenyhez való hozzáállásáról így ír: „*A báró ellenfele az idő. Nem a verseny miatt lovagol, hanem mindennapi tevékenysége közben, mintegy játékként jelenik meg nála a versengés, mégis tudatosan készül a versenyre: méri az idejét (percre pontosan!), megjegyzi eredményeit, számon tartja rekordjait és környezetének is beszámol ezekről.*”⁵⁵ Ugyanez a tevékenység Széchenyi életében is megfigyelhető, hiszen ahogyan a

⁵⁰ Uo. 695–696.

⁵¹ Dobszay–Fónagy 2005. 37.

⁵² Uo.

⁵³ SZIN V. 387., 390. és 400.

⁵⁴ Uo. 484. és 633–634. A két időpont közötti különbség az útviszonyokból, ehhez kapcsolódva pedig az időjárás viszonyokból is eredhet, de a távolság megtételének időpontját természetesen az is módosíthatta, ha útközben még megállt valahol az utazó.

⁵⁵ Priszlinger 2009. 138–139.

fent idézett naplójegyzetekből kitűnik, ő is mérte az időt utazásai során, sőt próbált rekordokat felállítani, hogy később azok alapján fogadásokat köthessen például a kocsival megtett távolságok időeredményeire.⁵⁶

„Csillagutak”

A Széchenyi által tett utazások másik csoportját azok az utak adják, amelyeket a gróf a „bázisokból” indított kisebb települések felé. Mivel ezek az utak hasonlítanak a napjainkban jól ismert csillagtúrákra, amikor a vidéket úgy ismeri meg valaki, hogy általában még aznap visszatér a kiindulópontra, úgy döntöttem, „csillagutaknak” nevezem őket. Jelen tanulmányban a két „hétköznapi jelleggel” (mindennapok során) használt településről, vagyis a Pestről és Cenkről indított utazásokat fogom számba venni, ezen két helyszín között ugyanis igen nagy különbségek figyelhetők meg már a gróf „életritmusának” tekintetében is, ami feltételezi a térhasználatban fellelhető különbségeket is.

Pestről „elért” kisebb települések 29 alkalommal jelennek meg a diárium vonatkozó szakaszában (5. táblázat).

A Pesttől 17 kilométerre fekvő Fóton általában nem sok időt töltött a gróf. Egy-egy délelőtt vagy délután utazott el oda, és minden alkalommal még aznap haza is érkezett. A Fótra vezető utat legtöbb esetben valószínűleg kocsival tette meg, de az is előfordult, hogy lovagolt. A Károlyi-birtokra történő utazás előbb említett két módja a napló 1842. április 23-i bejegyzésében például egyszerre is megjelenik, amikor azt írja Széchenyi: „Batthy[ány] L[a]jos]-tól Fótra utaztam. Reggeli (néhány szó törölve) Visszalovaglunk.”⁵⁷ Csurgóra a 3 év alatt kétszer utazott el Széchenyi, ahol több barátjával (mint Batthyány Lajossal vagy Zichy Eugénnel), feltehetően valamilyen nagyobb összejöveten vettek részt. Egy-egy ilyen utazás alkalmával a gróf több napot is Csurgón tartózkodott, egy vagy két éjszakát eltöltve ott. A többi Pestről indított utazás egynapos volt. A látogatás célja ilyen esetekben tehát kifejezetten az lehetett, hogy Széchenyi a kastélyában látogathasson meg egy-egy főúri birtokost. A látogatások között kivételt képez Ács, ahol Széchenyi egy Cenkről Pestre tartó utazás során állt meg lovakat nézegetni, illetve Vecsés, ahová az Agrár Egylet összejövételére érkezett.

Úti cél	Utazások száma
Fót	6
Gödellő	5
Csurgó	5
Esztergom	4
Lőrinci puszta	2
Göd	1
Csömör	1
Bicske	1

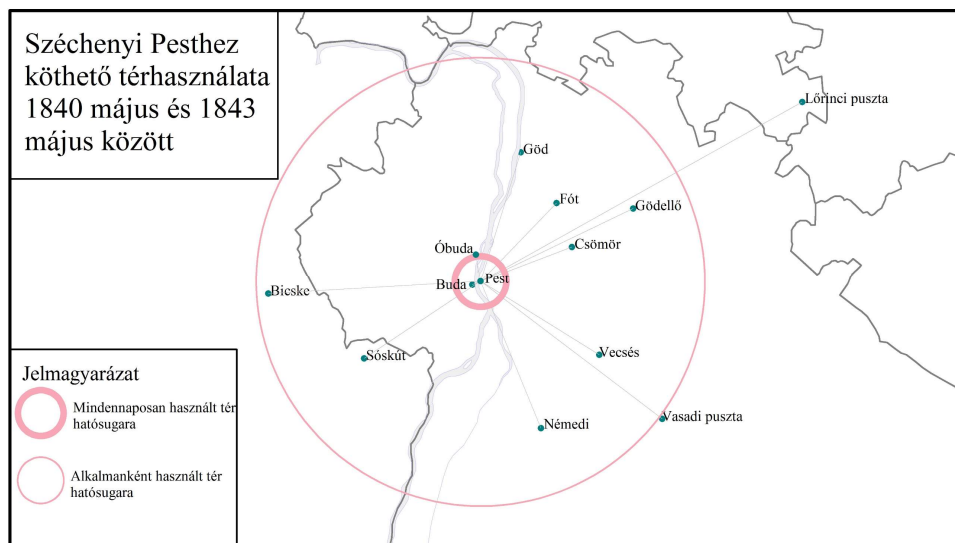
⁵⁶ Uo. 133–139.

⁵⁷ SZIN V. 587.

Úti cél	Utazások száma
Vecsés	1
Némedi	1
Vasadi puszta	1
Sóskút	1

5. táblázat. Pestről indított utazások (saját szerkesztés).

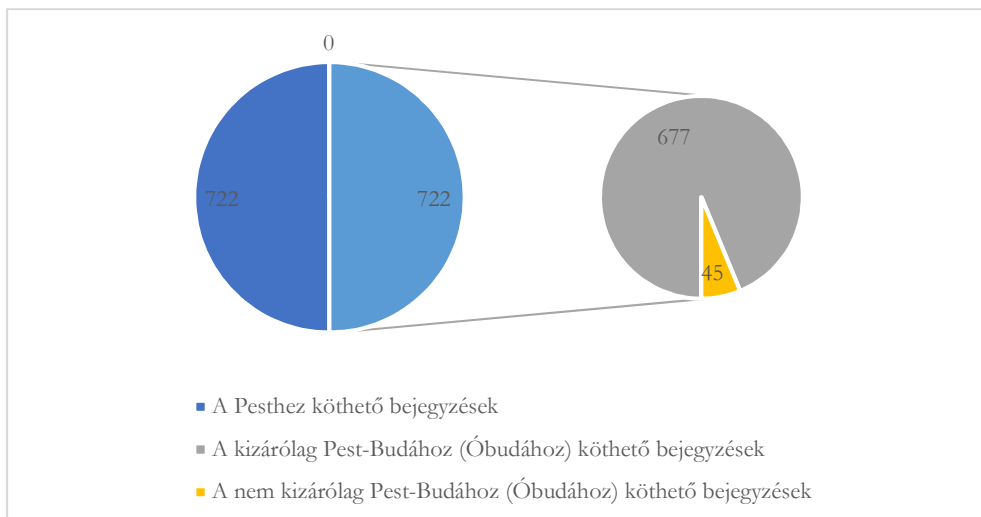
Ezen látogatások célja tehát legtöbb esetben a társasági élet „színesítése” volt, társas életének jóval nagyobb része Pesten (Pest-Budán) zajlott,⁵⁸ ahogy a munkája és a szórakozási lehetőségek is oda kötötték őt. Ezen települések így nem tartoznak bele a mindennapokban Széchenyi által használt tér fogalmába. Ezt nemcsak az utak kis száma bizonyítja, hanem az is, hogy a Pesthez köthető 722 bejegyzésből 677 kizárólag Pest-Budához kötődik, vagyis ennyi napot a gróf már mindenképpen a városban töltött.⁵⁹ Városi időzése során a mindennapokban használt tér hatósugara igen szűk, az kifejezetten a városra, vagyis Pestre, Budára és Óbudára koncentrálódik. A környező településeket Széchenyi szintén ismerte, vagyis ezen színterek is beletartoznak a gróf „ismerős terének” fogalmába, használta is őket, de nem mindennaposan, nem a hétköznapok szintjén, hanem inkább csak alkalmi jelleggel (2. térkép).

2. térkép. (saját szerkesztés)

⁵⁸ Várkonyi András foglalkozott a magyar arisztokrácia társasági életében bekövetkezett változások vizsgálatával. Ő már a koraiújkorra nézve azt írta: „Az arisztokráciának már nem vidéki rezidenciája, hanem a város lett az új otthona. Alkalmazkodnia kellett a városi életmódhoz [...] A városi életformához való alkalmazkodás szintén kulcsfontosságú volt az arisztokrácia új stílusú társasági életének kialakulásában.” Ezzel arra utalt, hogy a városban az arisztokratáknak már nem jelentett problémát a távolság, így könnyebben tudtak érintkezni társaikkal, kialakítva ezáltal egy új stílusú társas életet. Várkonyi 2005. 415–416.

⁵⁹ A 677 nap csak a Pest-Budán töltött napok minimális száma, ugyanis a bejegyzések között Széchenyi több napot is összevont, amelyeken valószínűleg nem változtatta meg a tartózkodási helyét, teljes bizonyossággal ezt mégsem lehet megállapítani pusztán a napló alapján, így a tanulmányban a 677-es számmal dolgozom.

2. ábra. A Pesthez köthető bejegyzések megoszlása (saját szerkesztés).

A Pest-Budán használt terek feltérképezésére a kutatás jelen állása alapján még nincs lehetőségem,⁶⁰ így tehát tanulmányom nem a „klasszikus” városi térhasználat elemzések sorába tartozik, vizsgálódásom léptéke nagyvonalúbb, elsősorban a gróf életének „helyszíneit”, helyszínváltozásait és annak térszerkezetét követi nyomon. Néhány megállapítás azonban a városon belül használt közlekedési eszközök alapján már most is tehető. Széchenyi ugyanis legtöbbször pontosan leírta, ha átment Budára vagy Óbudára, és számos olyan eset is akad, amikor pontosan megmondható az is, hogy „útja” során milyen közlekedési eszközt használt. Diáriumában megjelenik a rév, például az 1840. november 10-ről szóló bejegyzésben: „*Budára megyek rével.*”,⁶¹ a csónak, például az 1841. május 8-i feljegyzésben: „*Forgáts Lajossal Óbudára. Louisa⁶²-val utazok vissza.*”,⁶³ de a gőzhajó is, például az 1841. szeptember 18-ról készített naplójegyzetben: „*a Maria Anna-val Óbudára.*”⁶⁴ Egyéb esetekben, vagyis, amikor Széchenyi nem írta le pontosan, hogy milyen eszközzel tette meg útját, az általa használt szavakból következtethetünk közlekedési módjára. Ha a „gehen”, vagyis „menni” szót alkalmazta, mint ahogyan az az 1840. december 15-i: „*Fél 11-kor Orczy Lajoshoz megyek.*”,⁶⁵ vagy az 1841. január 1-i bejegyzésben is látható: „*Deák, Eötvös Pepi, Wenckheim Béla nálam. Elmegyek velük megnézni a hidat.*”,⁶⁶ nagy valószínűséggel gyalog ment az adott helyszínre. Ha a „fahren”, vagyis „utazni” szót jegyezte le, mint például azt az 1841. március 23-i bejegyzés esetében tette: „*Budára utazom Schedius[-hoz], azért, hogy megakadályozzuk Gyra-t, abban, hogy a raktárak ügyében közbenjárásra bírja a nádort.*”

⁶⁰ Széchenyi városi térhasználatát ugyanis nagymértékben társas életével kapcsolható össze, így a napló ezen periódusában megjelenő több mint 400 személy igen nagy részének kellene felkutatni néhai lakhelyét. Ehhez egy hosszas levéltári kutatásra lesz majd szükség, kutatásom hosszú távú célkitűzése ugyanis Széchenyi Pesten belüli mozgásának a feltérképezése, értelmezése, összekapcsolva társasági életének részletes elemzésével.

⁶¹ SZIN V. 418.

⁶² Louisa: Széchenyi csónakja (Viszota jegyzete).

⁶³ SZIN V. 472.

⁶⁴ Uo. 499.

⁶⁵ Uo. 431.

⁶⁶ Uo. 434.

3-kor eszem. Délután a városi erdőbe utazom.”⁶⁷ akkor feltehetőleg kocsival érte el célját. Amikor a „reiten”, vagyis „lovagolni” igét használta, ahogyan az az 1842. december 15-i: „Budára lovon.”⁶⁸ vagy az 1841. december 17-i jegyzetekből is jól látszik: „Kilovagolok Károlyi Gy[örgy]-el és Ürményi J[ózsef]-val”,⁶⁹ akkor természetesen lóval közelített meg egy-egy helyszínt, vagy éppenséggel csak céltalanul lovagolt valahol a városban. Az ehhez hasonló „céltalanság” a gyaloglás kapcsán is megjelenik a naplóban. Ilyen esetekben Széchenyi a sétálni szó német vagy francia megfelelőjét alkalmazta feljegyzéseiben, vagyis a „spazieren”, vagy a „Promenade”⁷⁰ szót, ahogyan az például az 1840. november 17-ről: „Károlyival sétálni megyek.”⁷¹ vagy az 1840. december 18-ról készült bejegyzésben is megjelenik: „Séta Csekonichsal.”⁷²

Mindebből megállapítható, hogy a lakhelyéhez közelebb eső helyekre Széchenyi leggyakrabban gyalog ment, de nem riadt vissza attól sem, ha hosszabb távot kellett gyalogolnia, hiszen életének és „embereszményének” is részét képezte a rendszeres testmozgás, sőt a sport is.⁷³ Kocsival ritkább esetben, leginkább Buda vagy Óbuda irányába közlekedett, de az ide való eljutáshoz akár egyéb, extrémebbnek tűnő közlekedési eszközöket is alkalmazott. Lovat nem egy esetben egy-egy olyan helyszín elérésének megközelítésére használt, ahol az adott napon valamilyen teendője volt, de gyakoribb az az eset, amikor társasági érintkezés céljából valamely barátjával lovagolt ki, ahogyan az is előfordult, hogy csak egyedül vágta az utat a városban. Ez nem meglepő, hiszen „a magyar arisztokrácia létéhez különösen szorosán kapcsolódik a lovaglás”,⁷⁴ így a ló, mint a közlekedés egyik eszköze a 19. században a mindennapok részét képezte, csakúgy, mint például a századra szintén jellemző gyakori és rendszeres testmozgás tekintetében.⁷⁵

A Pestről indított utazásokkal szemben Cenktről kiindulva 136 alkalommal jelenik meg kisebb település a napló hasábjain (6. táblázat).⁷⁶

A napló legtöbb feljegyzéséhez, összesen 28 bejegyzéshez köthető Sopron, mint tartózkodási hely. Széchenyi itteni időzései leginkább a Szeder Egylet munkálataihoz köthetőek, de részt vett a közgyűlésen is,⁷⁷ illetve voltak olyan esetek is, amikor kifejezetten valaki meglátogatása miatt érkezett Sopron városába.⁷⁸ Mivel a Cenk és Sopron közötti

⁶⁷ Uo. 458.

⁶⁸ Uo. 660.

⁶⁹ Uo. 527–528.

⁷⁰ A Promenade szó jelenti magát a sétateret is.

⁷¹ SZIN V. 420.

⁷² Uo. 432.

⁷³ Priszlinger 2009. 134.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo. 129. és 134.

⁷⁶ Viszota Gyula írása alapján megállapítható, hogy a Sopron és Vas megyében található települések egy részét 2 körút során kereste fel Széchenyi, amelynek célja az volt, hogy a Szeder Egyletnek tagokat toborozzon barátai, ismerősei körében. Viszota 1937. III. Viszota itt az 1841. május 16-19., valamint július 19-22. közötti időszakokra gondolhatott. A 126 eset olyan napokat is magába foglal, amelyeken 2 vagy akár több települést is meglátogatott Széchenyi egy napon belül.

⁷⁷ 8 alkalommal ülésezett a Szeder Egylet bizottsága ebben az időszakban (ezzel összefüggésben több alkalommal az egyleti kertet is felkereste az alapító), 3 esetben vett részt a gróf közgyűlésen, illetve 1-1 alkalommal egy konferencián és egy ülésen, amit a megyeházán tartottak.

⁷⁸ 2 alkalommal látogatta meg (egyszer egy estély alkalmával) Auersperg Károly soproni hadosztályparancsnokot. A többi név, mint Károly főherceg, Vághy Ferenc vagy Laitner Ferenc 1-1 esetben szerepel csak a napló 3 éves ciklusának Sopronra vonatkozó részében.

távolság mindössze 11 kilométer, Széchenyi az oda vezető utat leginkább kocsival tette meg, ahogyan az a napló 1841. augusztus 26-ról készült bejegyzésében is látható: „*Eső... 1/2 11-kor⁷⁹ Sopronba kocsizom. Henking, Csernel, Hofer Péter esznek nálam [Lunkányi] – Szeder Egylet ügy.*”⁸⁰ A legtöbb Sopronban töltött nap után a gróf tehát még aznap hazament, de persze arra is van példa, hogy az estét is ott töltötte.

Horpácson, Lajos testvére közeli birtokán legtöbb esetben valószínűleg bátyját látogatta meg, hiszen a gróf általában nem jegyezte le, hogy mit csinált ott, csak azt, hogy elment oda, majd visszatért Cenkre, mint az 1840. augusztus 25-i bejegyzés esetében: „*Horpácsra. Onnan sötétben vissza.*”⁸¹ Más esetben ugyanis Széchenyi azt is leírta, kivel találkozott Horpácson, mint az 1842. július 13-ról készült bejegyzésben: „*Lajos sítb. Horpácsra megyünk, hogy St. Marsant⁸² megnézzük.*”⁸³ Egyéb esetekben a gróf csak keresztutazott Horpácson, hogy valamilyen más úti célt elérjen, mint például 1840. augusztus 29-én, amikor Cenkre érkezett vissza. „*Egyházason és Horpácson keresztül vissza.*”⁸⁴ Az ilyen bejegyzések esetében azonban elképzelhető az is, hogy a gróf azért jegyezte le útvonalát, mivel az adott településen még „beköszönt” valamelyik ismerősének, rokonának, amit valamilyen formában mindenképpen regisztrálni kívánt naplójában.

Másik bátyja Pál birtoka, Apáti valószínűleg egy olyan település volt a gróf számára, ahol útközben megállhatott enni, illetve este aludni. Erre utal az 1841. október 22-i és 23-i bejegyzés: „*Este Apátiban. 23-a Kőszegre, hogy megnézzük Zichy F[elixet] és Erdődyt. A vásárlás befejeződött. Kipróbáltam Viktor több lovát. Apátiba enni – Ott van Al[exander]. Erdődy nem, de Mesznil Viktorné és Erdődy Kamilla. – Este Surányba.*”⁸⁵ Ilyen volt még az 1840. október 13-i bejegyzés is: „*Rettenetes viharban megyek Surányba. Apátiban eszem.*”⁸⁶

Lozsba Széchenyit általában ebédre hívták meg Viczayék, az estét nem töltötte ott. Kőszegen több személynél is járt látogatóban, úgymint Zichy Viktornál, Festetich Imrénél vagy Spanocchi Lipótnál. Ehhez hasonló Pinnye szerepe is, ahol többek között Rohonczy Ignácot és Viczay Adolfnéet kereste fel a gróf. Eszterházán Széchenyi Eszterházi Miklóst látogatta meg. Ezzel összekapcsolva többször a kastélyt is szemügyre vette, ami alapján végül eldöntötte, hogy cenki otthonát felújítja. Többnyire innen is még este hazautazott, de az is előfordul, hogy még az éjszakát is ott töltötte. Ikervár is hasonló szerepet töltött be, Széchenyi ugyanis ide is azért érkezett, hogy a település birtokosával, vagyis Batthyány Lajossal találkozhasson. Az éjszakákat általában nem itt töltötte, de az ellenkezőjére is volt példa.⁸⁷

⁷⁹ Ezt az időpontot a Sopronba való indulásoknál viszonyítási alapként csak olyan esetekben használhatjuk, amikor Széchenyi csak ebédre, illetve ebéd utáni feladatai elvégzésére érkezett a városba. Lényegesen magasabb számban vannak ugyanis az olyan napok, amikor már ebéd előtt is számos teendőt elintézett a politikus. Ezen esetekben pedig nem valószínű, hogy 11 órakor indult volna útnak. Azt tehát, hogy általában mikor érkezett meg Széchenyi Sopronba, illetve mikor indult el onnan haza, pusztán a napló alapján megállapítani nem lehet.

⁸⁰ SZIN V. 494.

⁸¹ Uo. 399.

⁸² Gróf Saint Marsan Ermolaus szardíniai miniszter (Viszota jegyzete).

⁸³ SZIN V. 614.

⁸⁴ Uo. 399.

⁸⁵ Uo. 506–507.

⁸⁶ Uo. 410.

⁸⁷ A Széchenyi család 1842 nyarán Cenkről kiindulva több alkalommal a közeli Fertő-tóhoz is elutazott, hogy megfürdőzzenek. A család fő több esetben, például 1842. augusztus 6-i feljegyzésében azt is leírta, hogy felesége Crescence és legkisebb fia Ödön is vele tartott: „[...] Crescence-al és Ödönivel járúdtünk a tóba?”. Uo. 617.

Úti cél	Utazások száma
Sopron	28
Horpács	26
Apáti	12
Lozs	9
Pinnye	7
Eszterháza	6
Kőszeg	6
Ikervár	4
Surány	4
Vép	4
Egyházásfalu	3
Acsád	2
Csepreg	2
Egyed	2
Darufalva	2
Mosony	2
Pinkafő	2
Rákos	2
Szerdahely	2
Szombathely	2
Balf	1
Bükk	1
Füles	1
Füzes	1
Gencs	1
Hegyfalu	1
Hidegség	1
Herény	1
Herman	1
Kopháza	1
Makkos	1
Olad	1
Peresznye	1
Pottendorf	1

Úti cél	Utazások száma
Rongyos	1
Szécsény	1
Tarcsa	1
Tömörd	1
Vimpác	1

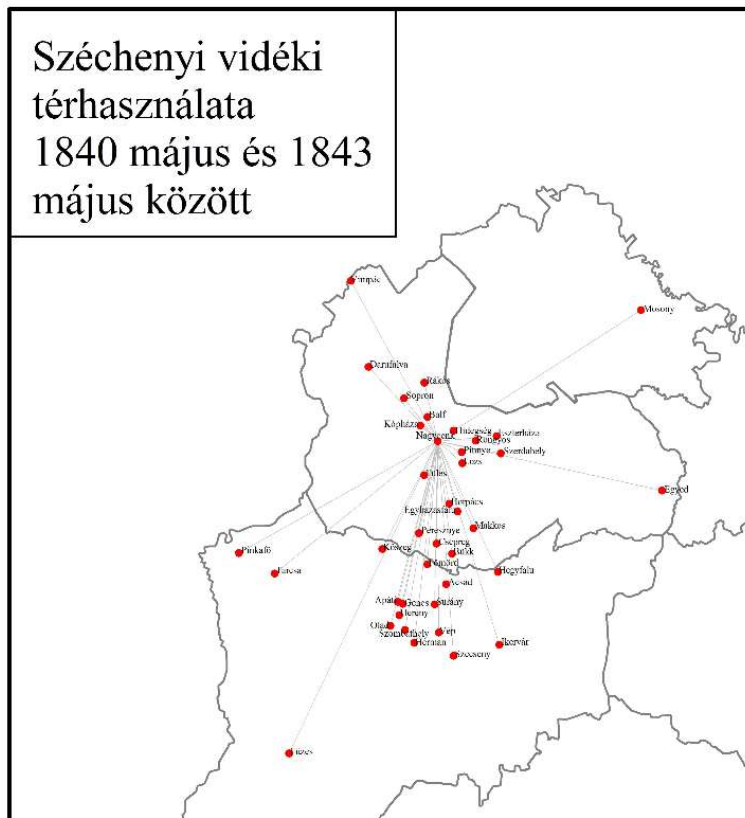
6. táblázat. Cenkéről indított utazások (saját szerkesztés).

A vidéki időszakok Cenken eltöltött éjszakákhoz tehát legtöbb esetben igen, de egész napokhoz már nem minden esetben köthetőek. A 212 Cenkhez tartozó bejegyzés közül például mindössze 104 köthető teljes egészében a birtokközpont, ⁸⁸ így pedig Széchenyi vidéki térhasználatát egy teljesen más képlettel lehet leírni, mint a városit. A gróf birtokközpontja ugyanis, mint a mindennapokban használt tér önmagában nem értelmezhető, mivel szokásos tevékenységeit Széchenyi itt nem tudta végrehajtani. Írói és birtokigazgatói feladatai elvégzésére ugyanis a kastély még megfelelő terepet biztosított számára, de szélesebb politikai feladatainak, elképzeléseinek megvalósításáért már Sopronba kellett utaznia, ahogyan a társasági életének egy részét is le tudta bonyolítani vidéki lakhelyén, de Cenken belül ritka az az eset, hogy meglátogatott valakit a gróf. Mindössze egy esetben mutatható ki, hogy nem otthon, hanem valaki másnál költötte el az ebédet. Erre példa az a bejegyzés, amely arról tanúskodik, hogy 1840. június 24-én Tolnay Antal plébános rendezett egy ebédet Cenken: „*Ebéd a Nagycenki plébánosnál*”. ⁸⁹ Ha színesebb társasági életet kívánt élni, Széchenyinek egy vidéki település már nem biztosított elegendő terepet, ahogyan a szórakozási lehetőségek tekintetében sem volt alkalmas számára egy ilyen helyszín. A „hasznos tér” Cenken tehát igen szűk lehetett Széchenyinek, így az általa a mindennapokban használt tér hatósugara óhatatlanul kiszélesedett, beleágyazódott a Sopron és Vas megyei tájakba. Ezek a települések tehát ugyanúgy hozzátartoznak a Széchenyi által „mindennapokban használt tér” fogalmához, mint maga a birtokközpont, függetlenül attól, hogy hány alkalommal látogatta meg a gróf, ⁹⁰ vagy milyen messze feküdt a kastélytól az adott település, hiszen maga a táj az, amit birtokba vett vidéki időzése során. Nemcsak a többi birtokközpont, falu vagy éppen város tere az tehát, amit a mindennapokban használt a gróf, hanem maga az út is ezek közé a terek közé tartozott. Itteni időzése során ugyanis napjainak egy részét, néha igen nagy részét kellett utazással töltenie, ha teendőit el akarta intézni (3. térkép). Éppen ezért Cenken tartózkodása során napjainak ritmusa is megváltozott, felvette a vidéki élet ütemét.

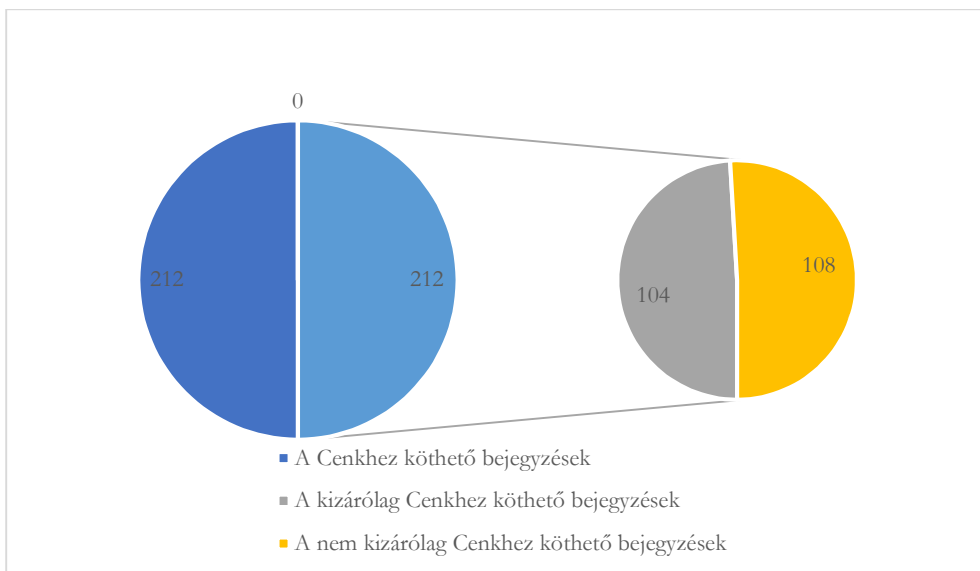
⁸⁸ Természetesen a 104 itt is a minimálisan Cenken töltött napok számát jelzi az egybevont bejegyzések miatt.

⁸⁹ SZIN V. 390.

⁹⁰ Az egy-egy alkalommal meglátogatott települések is igen nagy számban jelennek meg a napló ezen periódusában, tehát ezek semmiképpen nem elhanyagolhatóak térhasználat szempontjából.

3. térkép. (saját szerkesztés)

3. ábra. A Cenkhez köthető bejegyzések megoszlása (saját szerkesztés).

Itt nem volt számára annyira fontos az idő múlása, valószínűleg az sem volt meghatározva, hogy az egyes vendégek hány órára érkezzenek.⁹¹ Ezt bizonyítja több bejegyzés is, amelyben Széchenyi vidéki utazásai jelennek meg, és csak a feljegyzés végén válik láthatóvá, hogy amikor hazaérkezett, kit vagy kiket talált a gróf a kastélyában, mint ahogyan az az 1841. július 26-i bejegyzésben is megjelenik, amikor Széchenyi Sopronból érkezett haza: „*Cr[escence]-al és a gyerekekkel hazautazunk. (1 szó törölve) stb. Ott találjuk Hallert.*”⁹² vagy az 1841. július 30-i naplójegyzetben, amikor a gróf Bécsből érkezett vissza Cenkre: „*Cenkre. Ott találom Festeticb Alexand[ert].*”⁹³ A találkozó közl feltehetőleg mindkettő meg volt beszélve, a pontos időpontot azonban a korra jellemző módon már valószínűleg nem egyeztetették.⁹⁴ Ezért fordulhatott elő, hogy egy-egy vendég akkor érkezett meg, amikor Széchenyi még nem volt otthon.

A birtokközponton eltöltött napok esetében mindössze két olyan alkalom volt, amikor Széchenyi pontosan leírta, hány órákor érkeztek meg vendégei. 1840. október 11-én a Szeder Egylet ülését tartották a kastélyban: „*Ülés, 11-kor kezdődött. – Többen jelen voltak.*”⁹⁵ A másik adat 1840. július 2-ára vonatkozik: „*10 órákor [este érkezett meg Alfréd és Géza Hradetzky-vel].*”⁹⁶ Ezen bejegyzésekből arra lehet következtetni, hogy valószínűleg más napokon is inkább késő délelőtt kezdődtek meg a látogatások,⁹⁷ és a vendégek akár egészen késő estig is a kastélyban tartózkodhattak,⁹⁸ hiszen a legtöbb látogató nem Cenkéről érkezett, hanem súlyos kilométereket kellett megtenniük, hogy elérjék Széchenyi kastélyát.

Ez utóbbi kérdéskört azon látogatók alapján kívánom vizsgálni, akiknél a gróf is tiszteletét tette, ők pedig viszonyozták azt. Ez alapján Széchenyi bátyjának Lajosnak, aki a legtöbbször, 10 alkalommal fordult meg 3 év alatt Cenkén, azért, hogy öccsét meglátogassa, Horpácsról 18 kilométert, másik bátyjának Pálnak, aki mindössze egy alkalommal járt testvérénél Apátiból 50 kilométert⁹⁹ kellett megtennie.¹⁰⁰ Rohonczy Ignác 4 alkalommal tette meg a 6 kilométeres utat Pinyéről Cenkre, míg a Viczay család tagjai, akiknek a Cenkől 11 kilométerre fekvő Lozsbán volt birtokaik központja, 6-szor. Batthyány Lajosnak, aki 2 alkalommal látogatta meg barátját, Ikervárról 53 kilométert kellett megtennie. Jankovich Izidor csepregi birtoka 31, Bezerédy Pál szerdahelyi birtoka pedig 12 kilométerre feküdt Cenkől. Ők mindketten egy-egy alkalommal látogatták meg Széchenyit. Jól látszik a bejegyzések alapján, hogy kiknek közelebb feküdt Cenkhez a birtokuk, mint

⁹¹ Fónagy 2014.

⁹² SZIN V. 489.; megjegyzés: Gróf Haller Ferenc, ezredes a magyar testőrségnél (Viszota jegyzete).

⁹³ Uo. 490.

⁹⁴ Dobszay–Fónagy 2005. 71., de Várkonyi Gábor is azt írja a korai arisztokratákról: „*A lehetőköznapi látogatásokat is hetekkel korábban, levélváltások sorozatával kellett egyeztetni, és még akkor sem volt biztos, hogy a meghívott fél időben megérkezett.*” Várkonyi 2005. 147–148.

⁹⁵ SZIN V. 409.

⁹⁶ Uo. 391.; megjegyzés: két mostohafia nevelőjükkal (Viszota jegyzete).

⁹⁷ Az 1841. október 11-ét követő 3 napon Széchenyinél szintén tartottak üléseket. Ezekről is feltételezhető, hogy 11 körül kezdődtek.

⁹⁸ A megérkezés időpontjának az este 10 óra már szokatlan lehetett, valószínűleg azt ezért jegyezte le ilyen pontosan a gróf.

⁹⁹ A távolságok kiszámítása a Google-térkép és a mapire honlapján (<http://mapire.eu/hu/>) található második katonai felmérést (1806–1869) ábrázoló térkép és az ezeken szereplő útvonalak összevetésével történt, minden esetben a cenki kastélyból kiindulva.

¹⁰⁰ Széchenyi és bátyjai ezeken a vizitációkon kívül még többször is találkoztak, hiszen a politikus Bécsben is meglátogatta fivéreit, emellett a Cenkhez köthető napokon többször is előfordult, hogy egy-egy látogatást a gróf valamelyik testvérével együtt ejtett meg.

Rohonczy, Bezerédy, vagy a Viczay család, de még Jankovich is, leginkább az ebéd előtti órákban, vagy kifejezetten ebédre érkeztek. Ez érthető, hiszen ők könnyebben, és kevesebb idő alatt teheték meg a Cenkig vezető utat, de azért feltehetőleg ők is egy késő délelőtti időpontban érkeztek meg, hiszen így elegendő idejük volt a reggeli készülődésre, a reggelire, és nem kellett sietniük az úton sem.¹⁰¹ Ráadásul ezzel elkerülhették azt az eshetőséget is, hogy a házigazdát még az ágyban találják. Az ő ebéd előtti érkezésükkel szemben mindössze egy kivétel van, amikor 1841. május 15-én késő este látogatta meg a grófot Rohonczy. „*Ürményi és Rohonczy késő este meglátogat*”.¹⁰² Ez azzal magyarázható, hogy ahogy Széchenyinél, úgy a többi főnemesnél sem volt szokatlan, hogy egy nap alatt akár több vizitet is megejtettek. Rohonczy feltehetőleg egy ilyen „körútról” tarthatott haza, amelynek utolsó állomása Cenk lehetett. Az ilyen késői látogatások a korban nem lehettek szokatlanok, több alkalommal ugyanis Széchenyi a saját látogatásai kapcsán is megemlítette, hogy csak későn ért haza – mint 1840. július 2-án: „*9 órakor baza*.”,¹⁰³ vagy 1840. július 7-én: „*Meglátogatjuk Viczay H[édert] – későn jövök haza. Vihar stb.*”¹⁰⁴

Batthyány Lajos, aki az előbb említett látogatóknál jóval messzebről érkezett, az estét is Cenkben töltötte. Erre példa a naplóban az 1841. október 13-ai, illetve 14-ei bejegyzés: „*Batthyány Lajos jön és marad. [...] 14-e Batthyány Lajos el.*”¹⁰⁵ Batthyány Cenkben maradásának azonban a távoli birtoka nem lehet egyedüli magyarázata, hiszen Széchenyi ezen 3 évében is volt olyan eset, hogy egy napon belül tette meg a Cenk–Ikervár–Cenk utat.

Összegzés

Gróf Széchenyi István hároméves periódusának helyszíneit feltérképezve láthatóvá vált tehát, hogy mint „többlakli” mágnásnak milyen éves ritmus jellemezte az életét, illetve, hogy életének kiemelt helyszínei közül melyek voltak azok, amelyeket hétköznapi jelleggel a mindennapokban használt. Pozsony és Bécs kívül esett ezen települések körén (így pedig az innen meglátogatott kisebb települések is). Pozsony az átutazások, míg a császárváros politikai funkciói miatt jelent meg Széchenyi térhasználatában. E vonatkozásban Pest és Cenk is nagyon különböző szerepet töltött be Széchenyi életében. Pesthez kötöten a mindennapokban hétköznapi jelleggel használt tér kifejezetten a városra, és annak nagyon szűk környezetére, vagyis Budára és Óbudára koncentrált, míg a környező kisebb településeket csak alkalmi jelleggel látogatta meg, társasági életének színesítése céljából. Ezzel szemben Cenk önállóan nem értelmezhető a mindennapos térhasználat tekintetében az onnan indított utak nagy száma, és azok funkciói miatt. A birtokközpont-hoz köthetően ugyanis Széchenyi mindennapos hétköznapi jellegű térhasználata beleágyazódott a Sopron és Vas megyei tájakra annak érdekében, hogy politikai feladatait

¹⁰¹ A XIX. század első felében az úthálózat legnagyobb részét a postautak tették ki, amelyek azonban csak minden tizedik települést érintettek. Ezek az épített utak is azonban csak a ledöngölt földútra terített kavicsot jelentettek, így az esős és a száraz időjárás is megnehezíthette a közlekedést, sárral vagy éppen porral. Dobszay–Fónagy 2005. 36. A porra Széchenyi is többször panaszkodik ebben az időszakban, például az 1842. április 28-i napjáról készített bejegyzésében: „*[...] Por és vihar... szörnyűséges. [...]*” SZIN V. 589. A XIX. század magyar útviszonyairól bővebben: Dobszay–Fónagy 2005. 36.

¹⁰² SZIN V. 474.

¹⁰³ Uo. 391.

¹⁰⁴ Uo. 392.

¹⁰⁵ Uo. 505.

megfelelően elláthassa, illetve, hogy kapcsolatot tarthasson a környező mágnásokkal, akiknek Cenkre irányuló látogatásait elemezve feltételezhető, hogy a mágnásokat vidéken egy a Széchenyiéhez hasonló térhasználat jellemezte. Ennek bizonyításához azonban további kutatásokra van még szükség. Annyi azonban mindenképpen látszik, hogy a tér (a térben megtett út, az út ideje) valóban nagymértékben befolyásolja Széchenyi István esetében is a társas érintkezés rituálóját, de napi ritmusát is.

Barbara Vigh

The Rural Space Use of a Multihomed Magnate, Count István Széchenyi, Between 1840 and 1843, In the Light of His Diary Registers

The paradigm shift after the spatial turn took place also in historical studies, during which historians placed the urban space use into the centre of the scope of their research. These research processes use a wide variety of resources. To study the “personal space” and daily movements of particular persons, it is exclusively the diaries that provide a basis – according to Gábor Gyáni.

In this study, I aim to track – concentrating primarily on the register data of the Széchenyi Breviary – the nation-wide movements of the “greatest Hungarian” between May 1840 and May 1843, and thereby present the daily space use of a multihomed magnate like Széchenyi.

In this work, I enumerate not only the travels of the Count, but also the routes he took and the vehicles he used. Moreover, in connection with travels starting from Pest and Nagycenk, I also reflect on how much a person’s social relationships and daily routine were affected by space.

Források

- Bóka 1943. Széchenyi István naplói. Szerk., vál., ford.: Bóka László. Bp., 1943.
- Ferdinandy 1942. Ferdinandy Mihály: Széchenyi összeomlása. Az 1848-as napló. Bp., 1942.
- Károlyi 1921–1922. Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I–II. Szerk., bev.: Károlyi Árpád. Bp., 1921–1922. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István Összes Munkái VII–VIII.)
- Oltványi 2002. Széchenyi István: Napló. Vál., szerk., jegyz.: Oltványi Ambrus. Bp., 2002. (Millenniumi magyar történelem.)
- Széchenyi-CD 2001. Gróf Széchenyi István minden írása. [CD-kiadvány] [Bp.] 2001.
- SZIN I–VI. Gr. Széchenyi István naplói. I–VI. Szerk., bev.: Viszota Gyula. Bp., 1925–1939. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István Összes Munkái X–XV.)
- SZIN V. Gróf Széchenyi István naplói. V. (1836–1843) Szerk., bev.: Viszota Gyula. Bp., 1937. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István Összes Munkái XIV.)
- Zichy 1884. Gr. Széchenyi István naplói. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához. Összeállította: Zichy Antal. Bp., 1884.

Szakirodalom

- Bove–Bourlet–Le Maresquier 2011. Boris Bove – Caroline Bourlet – Yvonne-Hélène Le Maresquier: Közel és távol. Kísérletek a késő középkori megélt tér rekonstrukciójára. In: Korall, 12. (2011) 45. sz. 5–45.
- Dobszay–Fónagy 2005. Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: Magyarország története a 19. században. Szerk.: Gergely András. Bp., 2005. 36–87.
- Eőry 2008. Eőry Gabriella: Főszolgabírói mulatságok. Társasági élet és szórakozás Olchváry Pál naplójában. In: Actas, 23. (2008) 3. sz. 65–81.
- Fónagy 2010. Fónagy Zoltán: Hagyomány és modern határán – Széchenyi István, a magánember. In: Magyar Tudomány, 171. (2010) 12. sz. 1437–1446.

- Fónagy 2014. Fónagy Zoltán: „Egyik nap úgy, mint a másikon” – Életritmus és időbeosztás a hagyományos társadalomban. http://minden-napoktortene.blog.hu/2014/02/02/hagyomanyos_tarsadalom_ido (Utolsó letöltés: 2017. június 27.)
- Fónagy 2016. Fónagy Zoltán: Széchenyi otthon. Kézirat. Készült a „Széchenyi napjai” című állandó kiállítás forgatókönyvéhez. [A kiállítás megvalósult anyagába egészében nem került bele.] „Széchenyi napjai”, Nagycenk, Széchenyi István Emlékmúzeum. A kiállítás megnyitása: 2016. szeptember 21. (Köszönettel a szerzőnek a kézirat átengedéséért.)
- Gazda 1991. Gazda István: Széchenyi napjai. Történelmi-művelődéstörténeti kronológia. Bp., 1991. (Tájak–Korok–Múzeumok Kislexikon.)
- Gyáni 1996. Gyáni Gábor: Egy budapesti polgárcsalád 470 napja. In: Budapesti Negyed, 14. (1996) 4. sz. 125–152. Online: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00012/gyani.htm> (Utolsó letöltés: 2017. június 27.)
- Gyáni 1997. Gyáni Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás. (A közhivatalnok identitása). In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv. XII. Szerk.: Dr. Nagy Ferenc. Nyíregyháza, 1997. 25–33.
- Gyáni 1999. Gyáni Gábor: Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940). Bp., 1999.
- Gyáni 2007. Gyáni Gábor: „Térbeli fordulat” és a várostörténet. In: Korunk, 18. (2007) 7. sz. 4–14. Online: <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00127/3635.html> (Utolsó letöltés: 2017. június 27.)
- Gergely 2006. Gergely András: Széchenyi István (1791–1860). Pozsony, 2006. (Magyarok emlékezete.)
- Igel 2011. Karsten Igel: A társadalom-topográfiától a társadalmi térig? Megjegyzések a késő középkori városi társadalom szerkezetéhez és annak térbeli leképeződéséhez. In: Korall, 12. (2011) 45. sz. 35–58.
- Kalla 2004. Kalla Zsuzsa: „Kellemetes társalkodású ’s nem üres beszédű ember” – Bártfay László naplója. In: Budapesti Negyed, 46. (2004) 4. sz. 211–238. Online: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/kalla.html> (Utolsó letöltés: 2017. június 27.)
- Korall, 12. (2011) 45. sz. <http://www.korall.org/lapszam/45> (Utolsó letöltés: 2017. június 27.)

- Lawton–Pooley 1999. Richard Lawton – Colin G. Pooley: David Brindley Liverpoolja: Az 1880-as évekbeli városi társadalom. In: A brit gazdaság és társadalom a XVIII–XIX. században. Szerk.: Timár Lajos. Debrecen, 1999. 169–184.
- Macfarlane 1977. Alan Macfarlane: The Family Life of Ralph Josselin, a Seventeenth-Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology. New York, 1977.
- Majorossy 2011. Majorossy Judit: A foglalkozás topográfiája. A társadalmi tér-től a személyes térig: a társadalmi mobilitás térbeli elemei a 15. századi Pozsonyban. In: Korall, 12. (2011) 45. sz. 102–135.
- Nagy 2011. Nagy Balázs: Városi tér és társadalom. Várostartörténeti szekciók a Nemzetközi Középkortudományi Kongresszuson. In: Korall, 12. (2011) 45. sz. 194–199.
- Novák 2011. Novák Veronika: Az erőszak topográfiája. Hétköznapi térhasználat a 15–16. századi párizsi bűnesetekben. In: Korall, 12. (2011) 45. sz. 59–79.
- Oplatka 2005. Oplatka András: Széchenyi István. Bp., 2005.
- Priszlinger 2009. Priszlinger Zoltán: A sport mint téma Wesselényi Miklós naplójában. In: Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Szerk.: Papp Klára, Püski Levente. Debrecen, 2009. 129–144. (Speculum Historiae Debreceniense 4.)
- Szilágyi 2012. Szilágyi Zsolt: A társadalmi tér használata a kecskeméti multifunkcionális elit gyakorlata szerint, 1920–1940. In: Tér és társadalom, 26. (2012) 3. sz. 3–29.
- Várkonyi 2005. Várkonyi Gábor: „Az szép conversatióra nézve.” Arisztokrata társasági élet a kora újkori Magyarországon. In: „Idővel paloták...”. Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk.: G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp., 2005. 415–432.
- Velkey 2009a. Velkey Ferenc: A pesti főúri társasági élet néhány jellegzetesége az 1840-es években Széchenyi naplójának tükrében. In: Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Szerk.: Papp Klára, Püski Levente. Debrecen, 2009. 113–128. (Speculum Historiae Debreceniense 4.)
- Velkey 2009b. Velkey Ferenc: „Este társaság hozzánk. Batthyányval sokat beszéltünk.” Széchenyi és Batthyány közös-közélete társas és magánszíntereken. In: Aetas, 24. (2009) 1. sz. 51–94.
- Velkey 2011. Velkey Ferenc: Széchenyi (und sein Memorandum unter 30 anderen) in Metternichs Vorzimmer. In: Széchenyi, Kossuth, Batthyány, Deák. Studien zu den ungarischen Reformpolitikern des 19. Jahrhunderts und ihren Beziehungen zu Österreich. Herausgegeben von: István Fazekas, Stefan Malfèr und

- Péter Tusor. Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien. Bd. III. Wien 2011. 27–40.
- Velkey 2013. Velkey Ferenc: „Most inkább csak a kvalitásra, mint mennyiségre kell törekedni.” Vizsgálati szempontok a (pesti) Nemzeti Kaszinó társadalomtörténetéhez. In: A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok. Szerk.: Papp Klára, Püski Levente. Debrecen, 2013. 229–254. (Speculum Historiae Debreceniense 12.)
- Viszota 1925. Viszota Gyula: A naplók története. In: Gróf Széchenyi István naplói. I. Szerk., bev.: Viszota Gyula. Bp., 1925. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István Összes Munkái X.)
- Viszota 1937. Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István élete és működése 1836–1843 közt. Történeti bevezetés. In: Gróf Széchenyi István naplói. V. (1836–1843) Szerk., bev.: Viszota Gyula. Bp., 1937. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István Összes Munkái XIV.)